

**KASBIY SHAKLLANISH: BOLADA PSIXOLOGIK MUAMMO SIFATIDA TADQIQ
ETILGANLIGI**

<https://doi.org/10.5281/zenodo.12600569>

Shaymardon Norov

ISFT instituti o'qituvchi

Kasbiy faoliyatni psixologik - pedagogik tadqiqot predmeti sifatida tadqiq etishda turli xil yondashuvlar, ilmiy xulosalar va maxsus metodologiya mavjud bo'lib, ular kasb tanlash, kasbiy ta'lim, kasbiy ma'rifat, kasbiy maslahat, kasbga yo'naltirish, kasbiy rivojlanish haqida qarashlarni o'zida mujassamlashtirgan (E.F.Zeer, Ye.A.Klimov, I.M.Kondakov, V.V.Suvorova, T.V.Kudryavtsev, A.K.Markova). Bu doiradagi ilmiy tadqiqotlarning ko'pchiligida kasbiy rivojlanish uzoq muddatli va bir necha bosqichli jarayon ekanligi qayd qilinadi. Shuningdek, mazkur tadqiqotlarda har bir bosqich mehnat faoliyatini samarali boshqarishga xizmat qiluvchi psixik yangilanishga ega, degan mulohaza mujassamlashgan.

Kasbiy kamolotni belgilovchi asosiy psixologik omillar sifatida shaxsning individual-psixologik xususiyatlariga alohida urg'u beriladi. Tadqiqotchi L.A.Yasyukova: "Kasbiy qobiliyatlarning to'laqonli safarbar qilinishi shaxsning boshqa xususiyatlari bilan integrallashganda o'z natijasini beradi", deb hisoblaydi.

SHaxs sifatlarining ijobiy o'zaro aloqadorlik munosabatlarini kasbiy faoliyat uchun zarur malakalarning muvaffaqiyatli rivojlanishi, kasbiy kamolot qobiliyatlarining natijasi sifatida idrok qilinadi. Kasbiy kamolot jarayonida kasbiy qobiliyatlarning shakllanishini shaxsning individual xususiyatlari kompleksi ta'minlaydi. Kasbiy faoliyatga o'tish bir qator bosqichli jarayon bo'lib, ta'limdan mustaqil kasbiy faoliyatga o'tish har bir insonning e'tiborga molik jihati hisoblanadi.

Maktab bitiruvchilarining kelajak hayot rejalarini o'rganish yuzasidan olib borilgan izlanishlarda (aynan qaerda o'qish va ishlash hohishini o'rganish yuzasidan) o'ziga xos natijalar olindi. Ularda kasb tanlashda qiziqishlar asosiy o'rin tutishi qayd etilgan (biz ham talabalarning kasbiy shakllanishi va kasbga mutanosibligini tadqiq etish jarayonida kasbiy qiziqishlar masalasiga to'xtalib o'tamiz). Bu holat oliy o'quv yurti bitiruvchilarida amaliy xususiyat kasb etadi.

Shunday qilib, kasbiy reja, istiqbol va kasbiy qadriyatlar mutaxassis sifatida ishlashning muhim sharti ekanligi aniqlangan. Bu nuqtai nazarga qo'shimcha aniqlik kiritishni va uning milliy psixologik tomonlarini o'z tadqiqotimizda ko'rib chiqamiz. Tadqiqotlarda aniqlanishicha, yaxshi mutaxassis uchun quyidagi sifatlar bo'lishi, ya'ni o'zini kamol toptirishga intilish (muammoni qo'ya olish, ishga qiziqish bilan yondoshish, ichki tayyorgarlik), amaliy tajribaga ega bo'lish, individual-psixologik xususiyatlarining mazkur kasb talablariga mosligi muhim hisoblanadi.

Ijtimoiy talablarning o'sishi kasbning va mutaxassislarning jamiyat hayotidagi o'rnini belgilaydi. Shu sababli ham bugungi kunda "ahamiyatga ega" va "o'z ahamiyatini yo'qotgan kasb" atamasini ishlatishga to'g'ri kelmoqda. Yoshlarning kasb tanlashida ham xuddi shu tarzda nuqtai nazar va dunyoqarash yetakchilik qilib qolmoqda. Bizning tadqiqotimiz ham ushbu talablarni inobatga olgan holda kasb tanlashdagi nomutanosibliklarning sabablarini aniqlash va uning oldini olish uchun tavsiyalar ishlab chiqishga xizmat qiladi, deb o'ylaymiz.

O'tgan asrning 80 - yillarida Rossiya mintaqasida "xususiy qo'riqchilar" deb atalgan kasb egalarining paydo bo'lishi natijasida yangi kasb dunyoga keldi va mazkur kasb yuzasidan ma'lum talablar ishlab chiqildi. V.A.Tolochyok, V.E.Zajevskiy, O.V.Ojitsenkoning izlanishlarida jamiyat rivojining o'tish davrida ommaviy ishsizlikning ortishi, ijtimoiy - demografik va psixologik jihatdan nomzodlarning xilma-xil bo'lishi, yuqori darajadagi ishchi kuchiga talabning mavjudligi (tajriba va kasbiy tayyorgarlik hujjatiga egalik) mutaxassis kasbiy faoliyatiga yuqori talablar qo'yishi ta'kidlanadi.

F.S. Ismagilova mutaxassis sifatida shaklanishda kasbiy tajribaning ahamiyatini e'tirof etgan holda, bir qator ijobiy mulohazalarni ilgari suradi. Uning fikricha, "mutaxassisning kasbiy tajribasi hozirgi kundagi yangi texnologik o'zgarishlarga xohish sezib, eskilari bilan o'rnini almashtirishi bilan xarakterlanadi. Bu muttasil yuz beradigan va amaliyotni taqozo etuvchi muammolardandir. Kasbiy tajriba mutaxassisni ma'lum bir kasb uchun saralashda foydalaniladigan mezon hisoblanadi. Biroq, muhimi shaxsning o'zi. Chunki o'z ish o'rnini yo'qotishi yoki uning kafolatlovchisi ham shaxsning o'zidir".

Bugungi kun texnologiyasidagi jadal o'zgarishlar kasbiy mehnat mazmunini tubdan o'zgartirib yuboradi va kasbiy ongining o'tmishi, buguni hamda kelajagi o'rtasidagi munosabatlar ildiziga yangicha nazar solishga da'vat etadi.

E'tibor beradigan bo'lsak, bugungi sharoitda kasbiy bilim mutaxassisning kasbiy faoliyati yakunlanguniga qadar tez eskirib bormoqda. Shu bois ham talabalarning o'zlariga munosib kasb tanlashlarida bunday holatlarning ta'siri bor. Bu esa talabalarning kasbni to'g'ri tanlaganliklari, ularning motiv, qiziqish, shaxs yo'nalganligi, kasbiy tayyorgarligi va kasbiy ustanovkalaridagi o'zgarishlarni texnologik o'zgarishlarga hamohang ravishda o'rganib borishga zaruratni yuzaga keltiradi.

Kasbni egallayotgan bo'lg'usi mutaxassis kasbiy faoliyat uchun qanday zaruriy jihatlar kerak ekanligini to'liq tasavvur qilmasligi tabiiy. Bu esa bo'lg'usi mutaxassislarda kasbiy tasavvurlar shakllanishi xususiyatlarini o'rganish zaruriyatini vujudga keltiradi.

K.K.Platonov tajribani bilim, ko'nikma, malakalar va odatlarning yig'indisi sifatida ta'riflaydi. Boshqa tadqiqotchilar tajribani vaqtli xususiyatli va fazoviy tuzilmadan iborat operatsional tizim sifatida tushuntiradilar (B.G. Anan'ev, V.Yu.Artemeva, A.A.Smirnov, G.L. Ilin, Ye.L. Ilin, Ye.A. Klimov, V.A.Tolochyok va boshqalar). Ulardan farqli o'laroq, A.A. Kronik tajriba voqealar yoki insonning "texnik" hayotiy to'planmasidan iborat, deb ta'riflaydi. SHuni unutmazlik lozimki, yuqoridagi yondashuvlarda tajribali, o'z kasbining egasi bo'lgan mutaxassis kerakli bilim va ko'nikmani egallamagan xodimdan ajralib turishi ta'kidlanadi.

Shaxsning tajribaga ega bo'lishi kasbiy faoliyatida ma'lum tizim hosil qiladi, uning sub'ektiv xususiyatlari tabiatining taqdimoti va vakolatini belgilaydi va boshqalar.

Xorijiy manbalarda ham insonning kasbdagi faoliyati va xulq-atvori mezoni o'ziga xos holda belgilanib, "kasb to'qimasi" yoki "mental xarita" deb atalgan. "Mental xarita" - kasbiy faoliyat maydonining mutaxassis joylashishi mumkin bo'lgan ichki olami hisoblanadi. Kasbiy faoliyat maydoni tarkibidan kasbiy sohadagi anchagina barqaror ta'lim, kasbning tavsiyanomasi, uning qo'llanish sohasi, aniq ishchi o'rniga nisbatan yashovchanligi o'rin olgan.

K.Farrenning qarashlariga tayanib aytish mumkinki, talabalar mutaxassis sifatida shakllanishi davridayoq yashovchanlik ko'rsatkichlaridan boxabar bo'lishlari muhimdir. Uning fikricha, yashovchanlik ikki xil ko'rinishga ega bo'ladi: shaxsning yashovchanligi va kasbning yashovchanligi. Olim shaxs yashovchanlik sifatlariga quyidagi ko'rsatkichlarni kiritadi:

1. Shaxs xususiyatlariga munosib kasb tanlash.
2. Bajarayotgan ishga qo'yilgan talablarga yuqori darajada tayyorlik.
3. Hayoti davomida ta'lim olish va o'rganishga tayyorlik.
4. Madaniyatliligi, o'zga kishilar qadr-qimmatini, farqlarini qabul qila bilish.
5. Kompyuter va axborot texnologiyalaridan foydalanishni bilish.
6. Bir necha sohalarda kasbiy mahoratni namoyish qila olishi.
7. Yangi loyihalar taqdim qilish tashabbusiga ega bo'lish.
8. Ishda hamkasblar bilan hamkorlikda ishlash ko'nikmasiga egaligi.

K.Farren kasbning yashovchanlik ko'rsatkichlariga quyidagilarni kiritadi:

1. Kasbning tashkilot maqsadlari bilan chambarchas bog'liqligi.
2. Boshqa muassasa va ishlab chiqarish sohalari bilan uyg'unlashish imkoniyati.
3. Boshqa kasblarda o'z kompetentligi va qobiliyatlaridan foydalanish imkoniyati.
4. Shaxsiy va moliyaviy ta'minlanganlik.
5. Kasb bo'yicha shaxslar uyushmasining mavjudligi.
6. Mahoratga yetaklovchi bilimga egalik.
7. Yoshidan qat'i nazar kasbiy muvaffaqiyatlarda mustaqil bo'lish .

Shuningdek, yuqoridagi ikkita yashovchanlik ko'rsatkichlari bilan bir qatorda quyidagi ko'rsatkichlarni ham keltirib o'tish joiz: tanlangan ishlab chiqarish sohasining "yashovchanligi", "tashkilotning yashovchanligi", "ishchi o'rnining yashovchanligi". Bundan tashqari, kasbiy rivojlanish nazariyalari borasidagi tahlillarimiz xorijiy psixologiyada metodologik asos sifatida xizmat qiluvchi kontseptsiyalarni e'tirof etishimizga olib keldi.

XX asrning boshlarida Amerika va Yevropa mamlakatlarida mehnat mahsuldorligini oshirish, ishlab chiqarish samaradorligini ta'minlash jarayonida yuzaga kelgan bo'lib, buning natijasida psixologiyaning insonparvarlik g'oyalarini singdirish yuz berdi va natijada shaxs to'g'risida zamonaviy nazariyalari vujudga keldi. Bunday bog'liqlik shaxs nazariyasi bilan kasbiy rivojlanish psixologiyasi o'rtasida aloqa o'rnatishga olib keldi. Oqibatda kasbiy rivojlanish muammolarini o'rganishga turlicha yondashadigan beshta asosiy yo'nalishi

shakllandi. Bular: 1) differentsial diagnostik; 2) psixoanalitik; 3) qaror qabul qilish nazariyasi; 4) taraqqiyot nazariyasi va 5) tipologik yo'nalishlardir.

O'tmish ajdodlarimiz ham farzandlarni kasb-hunarga o'rgatishga va biron bir ishning boshini tutishlariga alohida e'tibor qaratganlar. Shu sababli ham yoshlikdan ularni biron bir ustaga shogirdlikka berishgan va ularni yaxshi kasb egasi bo'lishini nazorat etib turganlar.

Qadim – qadimdan xalqimiz “ustoz - shogird” munosabatlariga alohida ahamiyat berib kelgan. Ustozlar tomonidan shogirdlarni tarbiyalashning eng samarali yo'llari, o'z kasbiga nisbatan mehr – muhabbat uyg'otishning shart – sharoitlari, kasbga va kasbdoshlariga hamda o'z ustoziga munosabatlarining ma'naviy - axloqiy jihatlari ishlab chiqilgan. Ustozlarning o'z shogirdlarini mustaqil ish faoliyati bilan shug'ullanishga ruxsat berish marosimlari ayniqsa ibratli maslahatlar orqali amalga oshirilgan.